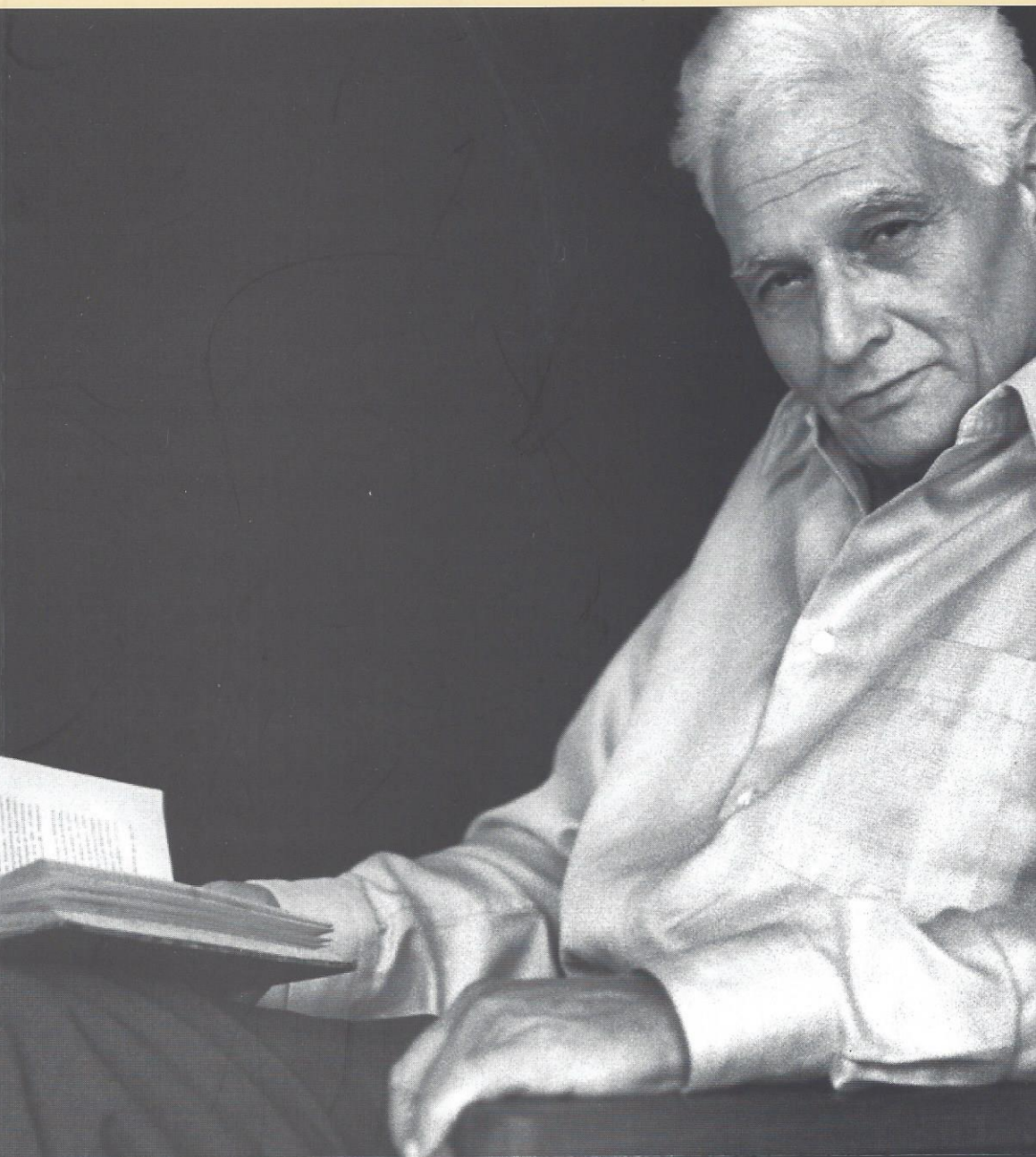

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ JACQUES DERRIDA

εισαγωγή-επιμέλεια

Γεράσιμος Κακολύρης

ΠΛΕΘΡΟΝ

Δημήτρης Δημηρούλης

Η αποδόμηση του Derrida

Όλα έχουν ειπωθεί. Ξεκινά κανείς από αυτή την απλή όσο και απρόσφορη διαπίστωση. Όλα έχουν ειπωθεί για να ξαναειπωθούν. Σε γενική υποκειμενική ή σε γενική αντικειμενική. Ή και στα δύο. Δυϊκώς. Σαν να υπάρχει κάτι καινούργιο μέσα στην επανάληψη, σαν τίποτα να μην έχει ειπωθεί μια για πάντα, αφού καμιά επανάληψη δεν συμπίπτει τελείως με την προηγούμενη. Έτσι και με τούτο το ατίθασο θέμα που ξεφεύγει από παντού και σκορπά σε πολλές κατευθύνσεις. Νιώθει κανείς, παρά την ελπίδα της παρέκκλισης, χαμένος στην επανάληψη. Πρόκειται για χαμηλή προσδοκία απέναντι στον χρόνο που πιέζει και στον χώρο που περιορίζει. Σκέφτηκα λοιπόν ότι, στη μάταιη επιδίωξη για το όλον και το πλήρες, είναι προτιμότερο, στις παρούσες συνθήκες, να παραθέσω, εν είδει παραδείγματος, κάποια στιγμιότυπα, με την ελπίδα ότι θα γίνουν φανερές οι αναφορές στα ελλείποντα μέρη αλλά και η προσωπική σχέση με μια ιστορία που ξεπερνά το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον.

Σκηνή πρώτη

Τον Σεπτέμβριο του 1909 ο Sigmund Freud, συνοδευόμενος από τον Carl Jung και τον Sandor Ferenczi, επισκέφθηκε για πρώτη (και τελευταία) φορά την Αμερική, προσκεκλημένος από ένα μικρό, περιφερειακό ίδρυμα, το κολέγιο Clark. Αστεειυόμενος έλεγε, για να δικαιολογήσει την αποδοχή της πρόσκλησης, ότι επιθυμούσε διακαώς να γνωρίσει έναν Αμερικανό σκαντζόχοιρο. Παρά τους όποιους ενδοιασμούς του για το ταξίδι, ενέδωσε τελικά στην περιέργεια να γνωρίσει τον Νέο Κόσμο αλλά και στην επιθυμία του να τον προσηλυτίσει στα δόγματα της ψυχανάλυσης. Καθώς το πλοίο έμπαινε στο λιμάνι της Νέας Υόρκης, οι δύο συνταξιδιώτες του αναφώνησαν ότι φέρνουν το φως το αληθινό στους αμαθείς Αμερικανούς.¹ Ο Freud τούς άκουσε σκεπτικός και σχολίασε σκυθρωπά: «Πού να ΄ξεραν ότι τους φέρνουμε την πανούκλα».

Το επεισόδιο διασώθηκε από τον Jacques Lacan, ο οποίος ισχυριζόταν ότι το

άκουσε από τον Jung, όταν τον επισκέφτηκε το 1954 στη Ζυρίχη. Είναι γνωστό ότι ο Lacan αναφερόταν συχνά σ' αυτή την ιστορία σαν ένα πανούργο φροϋδικό αστέιο, προσεγγίζοντάς την από διαφορετική οπτική γωνία κάθε φορά, τονίζοντας ωστόσο τις έννοιες *ασθένεια* και *μόλυνση* ως σκόπιμα παραπλανητικές. Οι αντίπαλοι της ψυχανάλυσης στην Αμερική, τις επόμενες δεκαετίες, δεν θα μπορούσαν να βρουν καλύτερη επιβεβαίωση των απόψεών τους από την επαλήθευση της φροϋδικής πρόβλεψης. Η πανούκλα μόλυνε τον Νέο Κόσμο με τις ασθένειες του Παλαιού.

Σκηνή δεύτερη

Πολλά χρόνια αργότερα, το 1966, ένας άλλος φορέας μολυσματικής ασθένειας θα αιφνιδιάσει με τις ιδέες του τους Αμερικανούς, σε ένα συνέδριο που οργάνωσε το Πανεπιστήμιο Johns Hopkins. Πρόκειται για τον Jacques Derrida, ο οποίος, στη συνάντηση αυτή, δεν άσκησε απλώς καταλυτική κριτική στο στρουκτουραλισμό, εστιάζοντας στις ανθρωπολογικές μελέτες του Claude Lévi-Strauss, αλλά ανήγγειλε την καινούργια μορφή της πανούκλας που επέπρωτο να εξαπλωθεί, με την ενθουσιώδη μεσολάβηση του Νέου Κόσμου, σ' ολόκληρη την ανθρωπότητα. Η αρχή έγινε εμβληματικά με την εγκαθίδρυση μιας κεντρικής έννοιας: *différance* (*διαφορά*). Είναι η πρώτη σοβαρή παρέμβαση που σύντομα (το 1967, *annus mirabilis* για τον Derrida) θα οδηγήσει στα επίσημα εγκαίνια μιας «τρομοκρατικής» δράσης για τη διασπορά του ιού. Το όνομά της: *αποδόμηση*. Με την ευκαιρία που πρόσφερε το *american connection*, ο Derrida συναντά για πρώτη φορά τους Jacques Lacan και Paul de Man.

Ο πρώτος πιθανώς να αναγνώρισε τα σημάδια της μόλυνσης, ο δεύτερος ανέλαβε να τα διαχειριστεί με τον δικό του τρόπο: βλέποντας την υποβολή στην ασθένεια σαν πορεία προς τη θεραπεία. Η αποδόμηση επηρέασε όλη την αμερικανική επικράτεια, ανέπτυξε μάλιστα τέτοιες τοπικές ιδιαιτερότητες, ώστε ο ιδρυτής της ασχολήθηκε περισσότερο με την ιστορία αυτή πέραν του Ατλαντικού παρά στη γηραιά Ευρώπη. Με άλλα λόγια: η αποδόμηση είναι υπόθεση του Derrida, η οποία όμως μόλυνε τον κόσμο μέσω της διείσδυσής του στην Αμερική. Σύντομα απέκτησε ισχυρούς συμμάχους στο Πανεπιστήμιο του Yale, που έγιναν γνωστοί και ως «ερμηνευτική μαφία». Όπως ήταν επόμενο, η ασθένεια της αποδόμησης προκάλεσε έντονες αντιδράσεις, χωρίς εντούτοις αυτές να μπορέσουν να ανακόψουν την ταχύτατη μετάδοσή της. Στις δεκαετίες του '70 και του '80 ο Derrida και η αποδόμηση του κυριαρχούσαν παντού και, όπως ήταν επόμενο, η κυριαρχία αυτή συνο-

δεύτηκε από ζηλωτές, οπαδούς, μιμητές, συμπαθούντες, αλλά και από οργισμένους διαφωνούντες, έξαλλους αρνητές και υγιώς σκεπτόμενους αντιδραστικούς, σπανιότερα από νηφάλιους κριτές και επικριτές.

Για άλλους ο Derrida ήταν η «καλή» μόλυνση, ένα είδος προληπτικού εμβολιασμού (*ο τρώσας και ιάσεται*), που έφερε την ανατροπή της κατεστημένης σκέψης στις ανθρωπιστικές επιστήμες, και για άλλους ο απατεώνας που έφερε τον θανατηφόρο ιό για να καταστρέψει την αμερικανική κοινωνία. Ένας υπονομευτής του λόγου. Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα, αν οι φορείς της νόσου πάσχουν οι ίδιοι από αυτήν. Η απάντηση είναι προφανής: δεν μεταφέρεις την ψυχανάλυση ή την αποδόμηση αν δεν πάσχεις. Είσαι ταυτόχρονα φορέας και μεταφορέας. Ο Derrida θεωρεί την ασθένεια ως διαφορούμενη και αποδομήσιμη. Δεν είναι ούτε καλή ούτε κακή, αλλά πάντα οριακή, όπως όλα τα ζητήματα ζωής και θανάτου. Περιγράφει επίσης τη δική του, συνολική και μόνιμη, κατάσταση, αφού πάσχει, είναι ασθενής, ακόμη και όταν είναι υγιής, κυρίως όσο είναι υγιής.

Σκηνή τρίτη

Για την Ελλάδα δεν θα μιλήσω ακόμη. Θα πω όμως δυο λόγια στην έξοδο. Προσώρας θα απαριθμήσω συνοπτικά κάποια γνωρίσματα της ασθένειας που για άλλους οδηγεί, όπως θα έλεγε ο Nietzsche, στο ξέφωτο της υγείας (μιας υγείας, ωστόσο, που περιέχει την εμπειρία της νόσου) και για άλλους φέρνει την καταστροφή, αφού μολύνει τον ορθό λόγο, την επιστημονική γνώση και τη σοβαρή σκέψη (έννοιες, νομίζω, κάθε άλλο παρά αυτονόητες).

Ο μύθος της παρουσίας (η κατανόηση ως άμεση παρουσία του νοήματος στη συνείδηση). Κατανόω σημαίνει συγκρίνω και επαναλαμβάνω, χωρίς όμως την εγγυητική παρουσία ενός υπερβατικού νοήματος. Για παράδειγμα, όταν χρησιμοποιούμε τη φράση «δεν μου αρκεί η γλώσσα για να πω αυτά που θέλω», είναι σαν να υπονοούμε ότι πίσω από τις λέξεις υπάρχει κάποια παρουσία που ορίζει την πληρότητα ή την έλλειψη, κι εμείς τιθέμεθα έναντι αυτής.

Η σκέψη είναι ήδη πάντα ενθυλακωμένη στη γλώσσα. Από τη γλώσσα, και συνακόλουθα από τη γραφή, από το *κειμένο*, αρχίζουν όλα και εκεί καταλήγουν. «Δεν υπάρχει τίποτα εκτός κειμένου», υπό την έννοια ότι δεν υπάρχει μια οντοθεολογία ή μια μεταφυσική που να μπορούν να εγγυηθούν το απόλυτο του νοήματος και την κυριολεξία της ερμηνείας.

Η ερμηνεία είναι μια αλληγορία της ανάγνωσης, μια ρητορική αφήγηση για την περιπέτεια του αναγιγνώσκειν που αναπτύσσεται ατέρμονα. Ή, όπως λέει

ο Derrida, παραπέμποντας στον Montaigne: «Πρέπει περισσότερο να ερμηνεύσουμε τις ερμηνείες παρά τα πράγματα». «Δεν υπάρχει τίποτα εκτός κειμένου» σημαίνει ότι δεν υπάρχει καμιά εγγύηση – δεν υπάρχει κάποια αρχέγονη αρχή, ως υπερβατική μήτρα του κόσμου – ότι αυτό που καλούμε πραγματικότητα αναπτύσσεται στην κινούμενη άμμο της μεταφοράς.

Οι λέξεις και τα πράγματα ενέχονται στο παιχνίδι της *différance*. Η *différance* είναι μια επινόηση χωρίς υπόσταση, ένα τέχνασμα που αναιρεί ακόμη και αυτή τη διαδικασία της αναιρέσης, την ίδια στιγμή που την εκτελεί, μια διπλή δέσμευση που αναγνωρίζει τη διαφορά την ίδια στιγμή που την αναβάλλει, τη μεταθέτει, την αναστέλλει. Το νόημα στον Derrida είναι υπό διαρκή αναστολή, ακόμη κι όταν φαίνεται ότι φυλακίζεται στην οικονομία της γλώσσας. Η ποιή του ποτέ δεν εκτελείται οριστικά, ποτέ δεν παγιώνεται σε μια κατάσταση.

Προσήλωση στη γλώσσα δεν σημαίνει εγκατάσταση στην επιφάνεια αλλά περιπλάνηση στα πράγματα του κόσμου, σ' αυτά που κείνται απέναντί μας, στα κείμενα που θέτουν το ανέκκλητο ερώτημα: πώς ερμηνεύεις αυτό που ήδη σε έχει προβλέψει στην ερμηνεία του; Η *différance*, η οποία, για να αποφευχθεί η προσφυγή στο μεταφυσικό δεκανίκι, θεμελιώνει άνευ θεμελίου τον πυρήνα της γλώσσας και της σκέψης, τελεί την προσωρινότητα που ονομάζεται πραγματικό, εκδηλώνει τη δυνατότητα του κείσθαι εν τω κόσμω άνευ θεμελιωτικής αναφοράς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το χαϊντεγκεριανό Είναι, το οποίο ο Derrida θέτει υπό μη εκτελέσιμη διαγραφή, κάτω από τη σκιά ενός ανεξίτηλου χιασμού (Εἶναι).

Αλλά και ό,τι κείται *υπό* ή *αντί* του κειμένου, ως υποκείμενο και αντικείμενο, ορίζεται από τη ρωγμή της *différance*, από εκείνη την εκκρεμότητα που, μόλις πάει να συσταθεί, αναβάλλεται. Η ρωγμή αυτή ορίζει το αθεμελίωτο και απροϋπόθετο του πραγματικού, χωρίς ωστόσο να καταλήγει σε έναν απόλυτο σχετικισμό ή σε έναν ναρκισσευόμενο κυνισμό, γιατί πάντοτε τίθεται το ζήτημα των ορίων, εκεί όπου ο άνθρωπος σταματά για να μάθει να ζει. Στην περιοχή της *différance* δεν υπάρχει τίποτε απόλυτο, τίποτε αιώνιο, τίποτε πλήρες και τίποτε αδιαμεσολάβητα παρόν, παρά μόνο ένα «ήδη πάντοτε», χωρίς κέντρο και χωρίς αρχή.

Οι μεταφορές που χρησιμοποιεί ο Derrida για να διερευνήσει τη μαύρη τρύπα της *différance* είναι πασίγνωστες. Αναφέρω ενδεικτικά δύο: *συμπλήρωμα* και *ίχνος*. Πρόκειται για αποδομητικά τεχνάσματα που υπονομεύουν τα κατεστημένα δίπολα: μέσα/έξω, υποκείμενο/αντικείμενο, λογική/φαντασία, παρουσία/απουσία και τα παρόμοια. Η υπονόμηση γίνεται με την κατάδειξη της ταυτόχρονης θέσης και άρσης της διαφοράς: το συμπλήρωμα συμπληρώνει κάτι που λείπει από το όλον για να γίνει όλον, και το ίχνος με την παρουσία του βεβαιώνει την απουσία της παρουσίας.

Όμως τίποτα δεν είναι οριστικό και αμετάκλητο: α) κάθε συμπληρωμένο ό-λον μπορεί να απαιτεί ακόμη ένα συμπλήρωμα αενάως (οπότε δεν ολοκληρώ-νεται ποτέ, ακόμη και όταν το συμπλήρωμα δεν εμφανίζεται ως προσθήκη αλ-λά ως περίσσειμα: η κουλτούρα ως συμπλήρωμα της φύσης, ο αυνανισμός ως συμπλήρωμα της συνουσίας), και β) το ίχνος αιωρείται μονίμως ανάμεσα στην παρουσία και την απουσία, ανάμεσα στη μορφή και στο νόημα, χωρίς τέλος. «Το συμπλήρωμα δεν είναι ούτε μια παρουσία ούτε μια απουσία. Καμιά οντο-λογία δεν μπορεί να συλλάβει τη λειτουργία του»,² ενώ «Το (καθαρό) ίχνος εί-ναι η διαφορά»³ και «Η γραφή είναι εκπρόσωπος του ίχνους γενικά, δεν είναι το ίδιο το ίχνος. *Το ίδιο το ίχνος δεν υπάρχει*».⁴

Η προσέγγιση αυτή δεν απαιτούσε μόνο μια αναθεωρητική ανάγνωση της φιλοσοφικής παράδοσης, και εν γένει των ανθρωπιστικών επιστημών, αλλά και την κριτική ανάλυση του λόγου τους, παράλληλα με τη διαρκή χρήση της *απο-ρίας* έναντι κεκτημένων τρόπων γραφής και εννόησης. Η διαδικασία αυτή, που έγινε γνωστή ως *αποδόμηση*, δεν προϋποθέτει μόνο τον αποσχηματισμό ενός οικοδομήματος αλλά και μια καινούργια γλώσσα, έναν λόγο διαρκώς καθ' ο-δόν. *Αποδόμηση* σημαίνει ότι υποβάλλω τον λόγο κάθε θεσμικού μορφώματος (λόγου χάριν: φιλοσοφία, λογοτεχνία, ιστορία, ανθρωπολογία) στη δοκιμασία της *différance*, αποσυνδέω τις φαινομενικές βεβαιότητες, ανατινάζω την ψεύτικη πρόσοψη, την ίδια στιγμή που δεν έχω κάτι άλλο να προσφέρω πέρα από το συμ-πλήρωμα και το ίχνος, δηλαδή πέρα από την εκκρεμότητα και την απορία.

Συχνά η *αποδόμηση* διαβάξει στα κείμενα αυτό που ήδη υπάρχει, αφού η γλώσσα γράφει από μόνη της, χωρίς να το αντιλαμβάνεται ο γράφων, μάλιστα συχνά χωρίς να έχει την παραμικρή ιδέα ότι ο ίδιος γράφεται τη στιγμή που νο-μίζει ότι είναι ο μοναδικός κυρίαρχος της γραφής. Αναδεικνύει την απεριόριστη δυνατότητα της ανάγνωσης αλλά και το αδύνατον της ολοκλήρωσής της: είναι ο τρομοκράτης που φέρνει τον ιό, οι βάρβαροι του Καβάφη σε διαρκή αναμονή.

Αντιλαμβάνομαι την αντίρρηση: γιατί όλα φαίνονται τόσο περίπλοκα, τό-σο δύσκολα, με τέτοια εύροια λόγου, με τέτοια σκοτεινή ρητορική για να κα-τανοήσουμε την κατανόηση; Μα γιατί, αν θες να δοκιμάσεις τα όρια του στο-χασμού, πρέπει να δοκιμάσεις τα όρια της γλώσσας. Η γλώσσα δεν είναι ένα διαφανές μέσο, ούτε ταυτίζεται με τη νοηματοδότησή μας, πάντα λέει περισ-σότερα ή λιγότερα από όσα θέλουμε να πει, άλλες φορές κρύβεται και άλλες τυφλώνει, δηλώνοντας τα αντίθετα από όσα λέει. Καμιά πρόθεση, καμιά βού-ληση, κανένα υποκείμενο δεν μπορεί να την κατακτήσει, αλλά ούτε και η ίδια μπορεί να αυτονομηθεί από τις χρήσεις της.

Η τρομοκρατία της αποδόμησης, στην προκειμένη περίπτωση, έχει την έννοια

του υπονομεύω για να αποκαλύψω τη φενάκη των αυστηρών, απόλυτων διακρίσεων, ας πούμε μεταξύ φιλοσοφίας και λογοτεχνίας, υψηλής και χαμηλής τέχνης, λογικής και φαντασίας, επιστήμης και δημιουργίας. Όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, η εργασία της αποδόμησης δεν οδήγησε τον Derrida στον απόλυτο μηδενισμό και σχετικισμό αλλά, αντίθετα, στην αυστηρή φιλοσοφική και γλωσσική ανάλυση, στην ανέφικτη αναζήτηση της αλήθειας και στη φιλολογική ακρίβεια των όρων της αποδομητικής διαδικασίας. Η διαδικασία αυτή δεν καταστρέφει το οικοδόμημα αλλά το αποσυνδέει για να το ανασυνθέσει με τους δικούς της όρους, ως θετική χειρονομία ανασυγκρότησης του πεδίου στο οποίο ασκείται η απορία, η δυσπιστία και η κριτική. Η γραφή ως ανάγνωση στρέφεται στον εαυτό της, αυτοπαρτηρείται και εσωτερικεύει την πορεία του στοχασμού. Επαναθέτει διαρκώς το ερώτημα, αφού ο τόπος της είναι το σταυροδρόμι.

Αυτό που προκύπτει μεταφράζεται στην υποστήριξη ενός αιτήματος: αν το όριο είναι ο θάνατος, όλα πρέπει να τεθούν έναντι αυτού του ορίου, είτε μιλάμε για άτομα είτε για κοινωνίες είτε για πολιτισμούς. Πρόκειται για το όριο της *επιβίωσης*, πριν από τον θάνατο και μετά απ' αυτόν:

Ο θάνατος είναι η κίνηση της διαφοράς, καθόσον είναι κίνηση αναγκαστικά περατή. Αυτό σημαίνει ότι η διαφορά καθιστά δυνατή την αντίθεση της παρουσίας και της απουσίας [...]. Η διαφορά γεννά αυτό που απαγορεύει, καθιστά δυνατό εκείνο ακριβώς που καθιστά αδύνατο». ⁵

Είναι μέγας μύθος η φήμη που έχει διακινηθεί, κυρίως εν Ελλάδι, ότι αποδόμηση σημαίνει αυθαιρεσία, ανευθυνότητα, άκρατο σχετικισμό και άσκοπη ταιπωρία του λόγου.

Αντιθέτως, η αποδόμηση προσφέρει έναν ακόμη δρόμο για να εξετάσουμε προσεκτικά τη λειτουργία της γλώσσας εκ των έσω και να αναλύσουμε τον λόγο των θεσμών με το μάτι στραμμένο στη δική μας γραφή.

Οι κινήσεις της αποδόμησης δεν επηρεάζουν τις δομές έξωθεν [du dehors]. Είναι δυνατές και αποτελεσματικές, συντονίζουν τα πλήγματα τους κατοικώντας σ' αυτές τις δομές – κατοικώντας σ' αυτές με *έναν ορισμένο τρόπο*, γιατί κατοικούμε πάντα, και ακόμη περισσότερο όταν δεν αμφιβάλλουμε για την κατοικία. Η επιχείρηση της αποδόμησης, ενεργώντας αναγκαστικά από τα μέσα, δανειζόμενη από την παλαιά δομή όλους τους στρατηγικούς και οικονομικούς πόρους της ανατροφής, δανειζόμενη δομικά, δηλαδή χωρίς να μπορεί να απομονώσει στοιχεία και άτομα, κατά κάποιον τρόπο υποσκελίζεται πάντα από την ίδια της την εργασία. ⁶

Σκηνή τέταρτη

Στο σημείο αυτό επείγουν δύο διαπιστώσεις. Πρώτον: Σήμερα πια η βιβλιογραφία γι' αυτά τα ζητήματα είναι τεράστια και, αναμφίβολα, όχι πάντα της ίδιας βαρύτητας. Θα έλεγα ότι κάτι τέτοιο μοιάζει αναπόφευκτο από τη στιγμή που κάτι γίνεται μόδα ή συνταγή. Εδώ και πολύ καιρό έχει καταστεί φανερό ότι η αποδόμηση, όπως άλλωστε το είχε προβλέψει ο Derrida, υφίσταται την αποδόμηση της, όχι γιατί κέρδισαν οι αντίπαλοί της αλλά γιατί δεν εξαιρεί τον εαυτό της από τη διαδικασία της παγίδευσης στον ερμηνευτικό κύκλο και της μετατροπής της σε μεθοδολογική ηθική. Δεύτερον: Όλα αυτά θεωρούνται λίγο πολύ γνωστά, δεν απαντούν όμως με σαφήνεια στο τι είναι τελικά η αποδόμηση. Μορφή κριτικής, μέθοδος, θεωρητικό δόγμα, φιλοσοφική έννοια; Στον Derrida ετέθη συχνά το ερώτημα, αλλά οι απαντήσεις αντί να κλείνουν το ζήτημα το καθιστούν ατέρμονα ανοιχτό, δηλαδή επίκαιρο. Θα δώσω λίγα παραδείγματα από τις συνεντεύξεις του, που πρέπει να συγκαταλεχθούν στα γραπτά του, γιατί ο Derrida μιλούσε εγγράφως:

Η αποδόμηση δεν είναι άρνηση. Δεν είναι καταστροφική, δεν επιδιώκει να διαλύσει, να αποσπάσει, να αφαιρέσει στοιχεία για να αποκαλύψει μια εσώτερη ουσία. Θέτει ερωτήματα περί ουσίας, περί παρουσίας [...], θέλει να προσεγγίσει τον τρόπο με τον οποίο ένα σύστημα ή μια δομή ή μια σύνθεση κατασκευάζεται ή συγκροτείται – ιστορικά μιλώντας. Όχι για να το καταστρέψει ή να το κατεδαφίσει ή να το αποκαθάρει, αλλά για να αποκτήσει πρόσβαση στις δυνατότητες και στο νόημά του, στην κατασκευή και την ιστορία του [...]. Η αποδόμηση είναι μια κίνηση πέραν του είναι, πέραν του είναι ως παρουσίας τουλάχιστον.⁷

Δεν θα έλεγα ότι δεν υπάρχει ουσία [του κειμένου] αλλά η ουσία δεν είναι η τελευταία λέξη του κειμένου. Υπάρχει πάντα ένα πλεόνασμα, μια διασπορά, εν σχέσει προς το κρυμμένο νόημα ή την ουσία του κειμένου [...].⁸

Η *différance* [διαφορά] είναι παραγωγική, αλλά επίσης δεν είναι ούτε ενεργητική ούτε παθητική. Ανήκει περισσότερο στην τάξη της μέσης φωνής, στην ελληνική γραμματική [...]. Αποδομεί όλες τις φιλοσοφικές αντιθέσεις που βασίζονται στην πόλωση ενεργητικού/παθητικού [...].⁹

Η αποδόμηση δεν μπορεί να είναι «θεωρητική» [...]. Δεν μπορεί να περιοριστεί σε έννοιες, στο περιεχόμενο της σκέψης ή στον λόγο [discourse]. Αυτό ήταν καθαρό από την αρχή. Αν η αποδόμηση των θεσμικών δομών (για παράδειγμα εκείνων που φιλοξενούν τον ακαδημαϊκό λόγο [...]), και θέτουν τους κανόνες [...] για εκείνους που ευκαιριακά αυτοπαρουσιάζονται ως αντίθετοι με το πανεπιστήμιο και αυτή η αυτοπαρουσίαση δεν τους εμποδίζει να ονειρεύονται καταλόγους, διατριβές, αρχεία και

άλλους ακαδημαϊκούς εορτασμούς της χθεσινής avant-garde, ενώ ενίοτε αυτό το όνειρο γίνεται [...] ψυχαναγκαστικό, πυρετώδες, υπερκινητικό management), αν αυτή η αποδόμηση είναι επομένως απαραίτητη, δεν πρέπει κανείς να παραβλέπει συγκεκριμένα χάσματα αλλά να προσπαθεί να τα μειώσει μολονότι είναι, για ουσιαστικούς λόγους, αδύνατο να τα εξαλείψει: για παράδειγμα, το χάσμα ανάμεσα στους λόγους και στις πρακτικές αυτής της άμεσα πολιτικής αποδόμησης από τη μια μεριά και της θεωρητικής ή φιλοσοφικής αποδόμησης από την άλλη. Κατά καιρούς τα χάσματα είναι τόσο μεγάλα που κρύβουν τις διασυνδέσεις ή τις καθιστούν μη αναγνωρίσιμες σε πολλούς ανθρώπους.¹⁰

Η αποδόμηση δεν είναι μια κριτική διαδικασία, καθιστά την κριτική αντικείμενό της. Η αποδόμηση [...] στοχεύει στην εμπιστοσύνη που αποδίδεται στον κριτικό, στον κριτικο-θεωρητικό φορέα, δηλαδή σ' αυτόν που αποφασίζει [...]. Η αποδόμηση είναι αποδόμηση της κριτικής δογματικής.¹¹

Η αποδόμηση [...] δεν μπορεί να υποβαθμιστεί σε μια μέθοδο ούτε σε μια ανάλυση. Πάει πέραν της ίδιας της κριτικής απόφασης. Γι' αυτό δεν είναι αρνητική [...]. Για μένα πάντοτε συνοδεύει μια θετική διάσταση, θα έλεγα μάλιστα ότι δεν μπορεί να χωρήσει χωρίς αγάπη.¹²

Τα αποδομητικά ερωτήματα δεν μπορούν να καταλήξουν σε μεθόδους, δηλαδή τεχνικές διαδικασίες που μπορούν να επαναληφθούν από ένα πλαίσιο [context] σε ένα άλλο. Σε ό,τι γράφω υπάρχουν κάποιοι γενικοί κανόνες, κάποιες διαδικασίες που μπορούν να μεταφερθούν [μόνο] διά της αναλογίας [...].¹³

Αποδόμηση δεν είναι απλώς η αποσύνθεση μιας αρχιτεκτονικής δομής, είναι επίσης ένα ερώτημα για τη θεμελίωση, για τη σχέση μεταξύ θεμελίων και οικοδομήματος, είναι επίσης ένα ερώτημα για το κεκλεισμένο μιας δομής, για όλο το αρχιτεκτόνημα της φιλοσοφίας [...]. Η αποδόμηση αναφέρεται σε συστήματα. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα καταστρέφει, αλλά ότι ανοίγει δυνατότητες διευθέτησης, συνύπαρξης, που δεν είναι υποχρεωτικά συστημικές [...]. Είναι μια ανάλυση που δεν είναι μόνο θεωρητική, αλλά την ίδια στιγμή μια άλλη γραφή πάνω στο ζήτημα του Είναι ή του νοήματος: η αποδόμηση είναι επίσης ένας άλλος τρόπος γραφής και η προώθηση ενός άλλου κειμένου [...]. Η αυθεντία της κρίσης ή της κριτικής αξιολόγησης δεν είναι η τελική αυθεντία για την αποδόμηση. [...]. Η αποδόμηση δεν είναι, δεν θα έπρεπε να είναι μόνο μια ανάλυση λόγων ή φιλοσοφικών αποφάνσεων ή εννοιών ή μιας σημασιολογίας. Πρέπει να αναμετρείται με θεσμούς, κοινωνικές και πολιτικές δομές, με τις πιο σκληρές παραδόσεις.¹⁴

Ως λόγος η αποδόμηση είναι λόγος για το παράσιτο, όντας η ίδια επινόηση παρασιτική πάνω στο ζήτημα του παράσιτου.¹⁵

Προτιμώ να μιλώ [για την αποδόμηση] στον πληθυντικό.¹⁶

Σκηνή πέμπτη

Στον Νέο Κόσμο η πρόβλεψη του Derrida ότι η αποδόμηση είναι η ίδια η αρρώστια από την οποία προσπαθεί να μας θεραπεύσει βρήκε σύντομα τον αποδοχέα της. Το 1971 ο Paul de Man, στο εκτενές δοκίμιό του «Η ρητορική της τυφλότητας. Η ανάγνωση του Rousseau από τον Derrida»,¹⁷ υποστηρίζει ότι η συγκεκριμένη ανάγνωση τυφλώνεται, δεν μπορεί δηλαδή να δει ότι ισχυρίζεται τα αντίθετα από αυτά που πράττει ή πράττει τα αντίθετα από αυτά που ισχυρίζεται, τη στιγμή ακριβώς που έχει φτάσει στο σημείο της πιο υψηλής κατανόησης, της πιο διεισδυτικής ενόρασης. Μάλιστα ο de Man γενικεύει το σχήμα, υποστηρίζοντας ότι «η ενόραση μπορεί να κατακτηθεί μόνο επειδή οι κριτικοί κυριαρχήθηκαν από μια ιδιαίτερη τυφλότητα. Η γλώσσα τους μπορεί να φτάσει σε κάποιον βαθμό ενόρασης, γιατί ακριβώς η μέθοδός τους αγνόησε αυτή την ενόραση».¹⁸ Τη διαπίστωση αυτή την ενίσχυσε με δύο άλλες, οι οποίες ουσιαστικά προετοιμάζουν τη δική του εκδοχή της αποδόμησης ως «αλληγορίας της ανάγνωσης»: α) «Όσο αρνητικό κι αν ακούγεται, η αποδόμηση υπονοεί την πιθανότητα της ανοικοδόμησης»¹⁹ και «Η τυφλότητα είναι το αναγκαίο παρακλούθημα της ρητορικής φύσης της λογοτεχνικής γλώσσας».²⁰

Με την παρέμβαση του de Man η πανούκλα εγκαταστάθηκε για καλά στην Αμερική, προκαλώντας μεγάλη αναταραχή. Οι βασικές του προκείμενες ότι η ανάγνωση είναι κατ' ουσίαν αδύνατη, αφού δεν καταλήγει σε κάτι οριστικό και βέβαιο αλλά σε μια αλληγορική αφήγηση, και ότι η αναζήτηση της αλήθειας είναι μια άσκηση της ερμηνείας που περνά αναπόφευκτα από τη «πιθανότητα της πλάνης»,²¹ συγκρότησαν το κέντρο μιας επιχειρηματολογίας που υποστηρίζει το ασύμπτωτο ρητορικής και γραμματικής, κουλτούρας και φύσης, λέξεων και πραγμάτων. Με αυτές τις προϋποθέσεις η φράση «η αποδόμηση του Derrida» απέκτησε από πολύ νωρίς την αμφίδρομη (και προβλέψιμη) σημασία της: η αποδόμηση που ασκεί ο Derrida σε άλλους αλλά και η αποδόμηση που ασκείται σ' αυτόν από άλλους με τα ίδια του τα μέσα. Αποδόμηση που δεν επιτρέπει αυτή τη διπλή κίνηση καταπίπτει εξ ορισμού.

Όποιος σήμερα αποδομεί τον Derrida με αυτόν τον τρόπο, για να τον αναθεωρήσει, να τον αμφισβητήσει, ακόμη και για να τον αρνηθεί, πραγματώνει την πιο σημαντική διδαχή της γραφής του. Το χειρότερο είναι να έχεις περάσει, κατά κάποιον τρόπο, από το πεδίο της αποδόμησης και να μην έχεις μάθει από τα πάθη σου· να μην αντιλαμβάνεσαι ότι δεν έχεις στα χέρια σου ένα κλειστό σύστημα αλλά μια ανοιχτή αναλογία· να μην κατανοείς ότι σου προσφέρεται μια δυνατότητα και όχι μια εφησυχαστική πρακτική· να καταφεύγεις στην ερ-

γαλειακή εφαρμογή μιας ιδιολέκτου, στην ψυχρή επανάληψη ενός σχήματος, χωρίς να βλέπεις τον καθρέφτη της βολεμένης σκέψης σου να θρυμματίζεται να μιλάς για τον Derrida χωρίς να έχεις αναμετρηθεί με την ευθύνη της απορίας και τις δαγκάνες της αμφιβολίας.

Σκηνή έκτη

Αγάπη και θάνατος. Ηθική και δικαιοσύνη. Γλώσσα και επιθυμία. Σ' αυτή τη σκηνή δρα ο Άμλετ της αποδόμησης. Από το έργο του Derrida είναι φανερό ότι υποβάλλονται στη δοκιμασία αυτή έργα και συγγραφείς που θαυμάζει και αγαπά. Ενδεικτικά: Πλάτων, Rousseau, Nietzsche, Marx, Heidegger, Beckett, Joyce. Ακόμη και όταν η διαδικασία εμπεριέχει διαφωνία ή απόκλιση, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί αν δεν υποκινείται από σαφή εκτίμηση για το υπό εξέταση κείμενο. Δεν αποδομεί κανείς για να καταστρέψει ή να εξευτελίσει, αλλά για να αναδειξει την κρυφή δυναμική του κειμένου, ακόμη και εναντίον των ισχυρισμών του. Είναι δυνατόν να υπονομεύει κανείς από αγάπη; Είναι. Γιατί δεν υπονομεύεις το κείμενο αλλά τις ερμηνείες που εισβάλλουν απ' έξω, και μ' αυτόν τον τρόπο απελευθερώνεις τη διαθεσιμότητά του να αναδημιουργείται στη διάρκεια του χρόνου. Αποδομώ ένα κείμενο σημαίνει ότι τίθεμαι στη διάθεσή του, μαθαίνω να εκπαιδεύω το μάτι μου στις ιδιαιτερότητές του. Προσέρχομαι σ' αυτό με καλή πίστη, χωρίς να γνωρίζω εκ των προτέρων ποια θα είναι η κατάληξη της ανάγνωσης. Επομένως, κάθε φορά διαβάζω διαφορετικά, παρά τη συγκροτημένη μορφή της προσέλευσής μου.

Μιλώντας για την ίδια τη διαδικασία της ερμηνείας, η αποδόμηση επιχειρεί να αποτρέψει τον εγκλεισμό του κειμένου σε μια άγονη παράφραση του νόηματος και να το κρατήσει ανοιχτό στην περιπέτεια της ανάγνωσης. Όπου δεν υπάρχει περιπέτεια δεν υπάρχει παιχνίδι, όπου δεν υπάρχει παιχνίδι δεν υπάρχει απόλαυση, όπου δεν υπάρχει απόλαυση δεν υπάρχει η γοητεία του αγνώστου, όπου δεν υπάρχει γοητεία δεν υπάρχει επιθυμία, όπου δεν υπάρχει απορία επιθυμίας δεν υπάρχει γραφή. Συχνά, για να το πετύχεις αυτό είσαι αναγκασμένος να περπατάς λοξά, σαν τον κάβουρα, ή να επιδοθείς σε έναν ιλιγγιώδη χορό υπαινιγμών, μετατοπίσεων και παρακάμψεων.

Και ο θάνατος; Πώς γράφει η αποδόμηση για τον θάνατο, γι' αυτό δηλαδή που δεν λέγεται όσο κι αν ονομάζεται; Περιορίζομαι εδώ μόνο σε δύο σχόλια. Το πρώτο αναφέρεται στην προφορική παράδοση που λέει ότι, όταν ο de Man ρωτήθηκε το 1984, όντας βαριά άρρωστος, για την ερμηνεία, το νόημα και την

αναζήτηση της αλήθειας, απάντησε ότι το κρίσιμο ερώτημα πίσω απ' όλα αυτά είναι «υπάρχει ή δεν υπάρχει Θεός;», υπονοώντας πιθανώς ότι, όσο εκκρεμεί η απάντηση, το μόνο εφικτό για τον άνθρωπο είναι να ζει στο επισφαλές βασίλειο της αλληγορίας. Είκοσι χρόνια αργότερα, το 2004, ο Derrida, στην ίδια θέση με τον φίλο του, θα δηλώσει:

Ποτέ δεν έμαθα να ζω [...]. Μαθαίνεις να ζεις, αυτό θα έπρεπε να σημαίνει ότι μαθαίνεις να πεθαίνεις, να λαμβάνεις υπ' όψιν, για να την αποδεχθείς, την απόλυτη θνητότητα (χωρίς σωτηρία, ούτε ανάσταση, ούτε λύτρωση –ούτε για τον εαυτό σου ούτε για τον άλλον) [...]. Δεν έχω μάθει να τον αποδέχομαι, τον θάνατο. Είμαστε όλοι επιζώντες με αναστολή [...].²² Είμαι σε πόλεμο εναντίον του εαυτού μου [...]. Δεν θα βρω την ειρήνη παρά μόνο μέσα στην αιώνια ανάπαυση [...].²³ Η αποδόμηση είναι με το μέρος του ναι, της κατάφασης της ζωής.²⁴

Με απόλυτη προσήλωση στην εικόνα του θανάτου είχε εγκαινιάσει το ταξίδι του στη γραφή. Εξαρχής υποστήριξε ότι η φιλοσοφική παράδοση της δυτικής μεταφυσικής, προβάλλοντας την ύπαρξη κάποιας ζωντανής παρουσίας πίσω από τον λόγο, αποκρύπτει την εξάρτηση από την ιδέα του θανάτου:

Δεν μπορώ να χρησιμοποιήσω ένα σημείο, ας πούμε μια λέξη ή μια πρόταση –χωρίς να εξυπακούεται ότι υπάρχει πριν από μένα και ότι θα υπάρχει και μετά [...]. *Είμαι* λοιπόν πρωταρχικά σημαίνει *είμαι θνητός*.²⁵

Προς αυτόν τον ορίζοντα οδεύουμε, με την πυξίδα της αγάπης και του θανάτου, χωρίς να φτάνουμε ποτέ. Ο ορίζοντας διαρκώς απομακρύνεται αλλά δεν εξαφανίζεται. Αν έχει ένα «τέλος» η αποδόμηση, λέει ο Derrida, είναι γιατί εντέλει προσβλέπει στην επιβίωση. Είναι θετική προς τη ζωή γιατί υπηρετεί την επιβίωση, πριν και μετά τον θάνατο.

Σκηνή έβδομη

Στην Ελλάδα η αποδόμηση δεν βρήκε τρόπο να περάσει, ο ιός εύκολα εξουδετερώθηκε, η ελληνική διάνοηση ως κοινωνική και επιστημονική πραγματικότητα δεν ασθένησε ποτέ, παρέμεινε υγιής και γι' αυτό ανενεργός, χωρίς εκείνη την ευφροσύνη που φέρνει η ανάρρωση μετά από μια δύσκολη αναμέτρηση με τον κίνδυνο. Όταν οι άλλοι βίωναν την ασθένεια, εδώ ανθούσε η ρητορική της βάνουσης αυτοπεποίθησης και η αισθητική ιδεολογία της εθνικής ταυτότητας. Η καλύβα του Καραγκιόζη που αντικαταστάθηκε από το καρτ-ποστάλ της φωτισμένης Ακρόπολης. Η χώρα κρατήθηκε μακριά από την πανούκλα (ακόμη και

από την απλή μόλυνση). Τα είχε όλα: νόημα, αλήθεια, περιεχόμενο, χρήματα, ορθολογισμό, ευφορία, υπερτροφικό εγώ, πλεόνασμα υγείας – δεν είχε ανάγκη από αυτοκριτική, αμφιβολία και ερμηνευτική δυσπιστία ή υποψία. Στα πεδία της φιλοσοφίας, της επιστήμης και της φιλολογίας το πνεύμα του θετικισμού και του εμπειρισμού δημιούργησε ένα τείχος προστασίας και ελέγχου. Όσα λίγα πήγαν να περάσουν από τα εθνικά διόδια υποβάλλονταν σε εξονυχιστική έρευνα μήπως μεταφέρουν την πανούκλα στα φωτεινά και αυτάρκη λαγκάδια της ελληνικής ορθοφροσύνης.

Οι ελεγκτές δεν επιβράδυναν απλώς τα πράγματα, στην ουσία τα ματαίωσαν, είτε αποτρέποντας την ουσιαστική διείσδυση είτε διεκδικώντας οι ίδιοι τον ρόλο της εγχώριας πρωτοπορίας, αδρανοποιώντας δηλαδή κάθε εστία μόλυνσης και βάζοντας στη θέση της ένα υγιές και θεσμικά απρόσβλητο αντίδοτο. Η αμφιβολία, η δυσπιστία, η απορία, ο διχασμός, η αντίφαση εξοντώθηκαν με μια ηχηρή απόρριψη που συνοδεύτηκε από παραστάσεις εκκωφαντικής υστερίας, συνδυασμένες με διακηρύξεις αντίδρασης στον «εχθρό», στις οποίες πρωταγωνιστούσαν η κοάζουσα άμυνα και η θορυβώδης αλαζονεία. Οι βάρβαροι πράγματι δεν έφτασαν ποτέ, η πανούκλα σταμάτησε στα σύνορα, το ημιτελές έργο που λέγεται Ελλάς δεν κινδύνεψε από την αποδομητική βία, από τον ξενόφερτο ιό, από τους υπονομευτές του λόγου και της σκέψης. Τι να πει κανείς; Δεν κατανόησαν ποτέ αυτοί οι φιλισταίοι της υγείας τι σημαίνει να έχεις αντισώματα.

Η κρίση που ακολούθησε, δηλαδή η σημερινή κατάρρευση, δεν είναι ασθένεια αλλά το αποτέλεσμα της αποφυγής της, η απόρριψη της ομοιοπαθητικής. Η κρίση είναι αποτέλεσμα υγείας, ευζωίας, βεβαιότητας, θεσμικής ανδρείας, και γι' αυτό δεν προσφέρεται για θεραπεία. Ακόμη και τώρα, που είναι πολύ αργά πια, η ριζοσπαστική άρνηση εξουδετερώνεται και αντικαθίσταται από την καταγγελτική εκτόνωση, από την αυταπάτη ότι για όλα φταίνε οι βάρβαροι. Ο καθρέφτης παραμένει καθαρός και άθραυστος, όπως και η προσδοκία, ότι κάποια στιγμή θα κατορθώσουμε να γλιτώσουμε από την ενόχληση να μας επιστρέφει σαδιστικά το είδωλό μας, και να περάσουμε πίσω του, χωρίς να τον σπάσουμε, κι έτσι, επιτέλους, να γνωρίσουμε την αλήθεια, χωρίς να πληγωθούμε.

Αγνοούν αυτοί οι θεματοφύλακες ότι πίσω από τον καθρέφτη υπάρχουν μόνον οι άλλοι καθρέφτες της ιστορίας μας, χωρίς τέλος, και ότι μόνον αποδομώντας τούς καθρέφτες μαθαίνεις να ζεις και να πεθαίνεις – δηλαδή συνεχώς, χωρίς οριστικό τέλος και χωρίς απόλυτη αλήθεια. Αυτό σημαίνει ότι βασανίζεσαι πραγματικά για την αλήθεια και το νόμά της, ότι αναζητάς έναν τρόπο να ξαναχτίσεις τα πράγματα ξέροντας ότι ποτέ δεν θα φτάσεις στον σκοτεινό πυρήνα τους. Αν υπάρχει καν ένας τέτοιος πυρήνας. Η αποδόμηση είναι μια μορ-

φή που μπορεί να πάρει το ταξίδι αυτό, ως μέριμνα βίου και μελέτη θανάτου – για την επιβίωση.

Έξοδος

Αυτή πρέπει να σκηνοθετηθεί από τους αναγνώστες, αφού υπολογίσουν ότι το κείμενο αυτό υποδεικνύει ορισμένα σημεία προσωπικής εμπλοκής που αναφέρονται στο μακρινό παρελθόν, όπως αποτυπώνεται στις αρχές της δεκαετίας του '80, στη γηραιά Αλβιόνα, όταν οι διαμάχες για την αλήθεια, την εξουσία, και το νόημα συγκροτούσαν τη νεότητα πολλών ανθρώπων.

Από τότε πέρασε πολύς καιρός και η αποδόμηση του Derrida διάβηκε πολλά ποτάμια. Αυτό κρατώ ως πολύτιμη μαθητεία: να προχωράς αφήνοντας τα πράγματα να υφαίνουν την ιστορία του βίου. Η αποδόμηση με δίδαξε να διαβάζω καλύτερα ή μάλλον εντατικότερα. Γι' αυτό δεν υπήρξα ποτέ «αποδομιστής», υπό την έννοια που κάποιοι είναι αμετάκλητα «κομμουνιστής» ή «βουδιστής». Μπορεί σήμερα να διεισδύει μια μορφή λήθης σ' αυτή την περιπέτεια, όμως βαθιά μέσα στη ματιά του στοχασμού πάντα συντηρείται η εμπειρία της διαδρομής – η περιπλάνηση. Με αυτόν τον ορίζοντα πίσω του βαδίζει κανείς τον δικό του δρόμο.

Τελειώνω με μια φράση ως ανταπόκριση στην επιβίωση του Derrida: «*Πάντες τω θανάτω τηρούμεθα, και τρεφόμεθα ως αγέλη χοίρων σφαζομένων αλόγως*». Όσο για το προσωπικό «κρούσμα» (για μια υπόθεση βίου που ανήκει στο μακρινό παρελθόν) θα ήθελα να σας βεβαιώσω, επαναλαμβάνοντας τον Derrida, ότι είμαι σε πόλεμο με τον εαυτό μου, δηλαδή νιώθω τη χαρά της υγείας μέσα από την εμπειρία της ασθένειας. Αυτός ο πόλεμος ούτε τελειώνει ούτε κερδίζεται ποτέ...

Σημειώσεις

1. Ο τοπικός Τύπος τούς αντιμετώπισε με βροντώδες χιούμορ. Ενδεικτικοί τίτλοι εφημερίδων: «Conference Brings Savants Together: Long-haired Type Hard to Discover», «Men with Bulging Brains have Time for Occasional Smiles».

2. Ζ. Ντεριντά, *Περί γραμματολογίας*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση, 1990, σ. 531.

3. Στο ίδιο, σ. 112.

4. Στο ίδιο, σ. 287.

5. Στο ίδιο, σσ. 248-249.
6. Στο ίδιο, σσ. 48-49 (μτφρ. ελαφρώς τροποποιημένη).
7. Raoul Mortley (επιμ.), *French Philosophers in Conversation*, Λονδίνο: Routledge, 1991, σσ. 96-97.
8. Στο ίδιο, σ. 98.
9. Στο ίδιο, σ. 99.
10. J. Derrida, «Entre crochets I», στον ίδιο, *Points de suspension: Entretiens*, επιμέλεια Elisabeth Weber, Παρίσι: Galilée, 1992, σ. 35 (αγγλικά: «Between Brackets I», στον ίδιο, *Points... Interviews, 1974-1994*, μτφρ. Peggy Kamuf, επιμ. Elisabeth Weber, Στάνφορντ: Stanford University Press, 1995, σ. 28).
11. J. Derrida, «Ja, ou le faux-bond», στον ίδιο, *Points de suspension: Entretiens*, ό.π., σ. 60 (αγγλικά: «Ja, or the faux-bond», στον ίδιο, *Points... Interviews, 1974-1994*, ό.π., σ. 54).
12. J. Derrida, «Le presque rien de l'imprésentable», στον ίδιο, *Points de suspension: Entretiens*, ό.π., σσ. 88-89 (αγγλικά: «The Almost Nothing of the Unpresentable», στον ίδιο, *Points... Interviews, 1974-1994*, ό.π., σ. 83).
13. J. Derrida, «'Il n'y a pas le narcissisme' (autobiophotographies)», στον ίδιο, *Points de suspension: Entretiens*, ό.π., σσ. 213-214 (αγγλικά: «There is No One Narcissism», στον ίδιο, *Points... Interviews, 1974-1994*, ό.π., σ. 200).
14. Στο ίδιο, σσ. 225-226 (αγγλικά: σσ. 212-213).
15. J. Derrida, «Rhétorique de la drogue», στον ίδιο, *Points de suspension: Entretiens*, ό.π., σσ. 247-248 (αγγλικά: «The Rhetoric of Drugs», στον ίδιο, *Points... Interviews, 1974-1994*, ό.π., σ. 234).
16. J. Derrida, «Une 'folie' doit veiller sur la pensée», στον ίδιο, *Points de suspension: Entretiens*, ό.π., σ. 367 (ελληνικά: «Μια 'τρέλα' πρέπει να αγρυπνεί πάνω από τη σκέψη», στον ίδιο, *Συνομιλίες*, μτφρ. Μαντλέν Ακτύπη, Δημήτρης Γκινοσάτης, επιμέλεια Μιχάλης Καραχάλιος, Αθήνα: Πλέθρον, 1995, σ. 129).
17. P. de Man, «The Rhetoric of Blindness: Jacques Derrida's Reading of Rousseau», στον ίδιο, *Blindness and Insight*, 2η έκδοση, Λονδίνο: Methuen, 1983, σσ. 102-141.
18. Στο ίδιο, σ. 106.
19. Στο ίδιο, σ. 140.
20. Στο ίδιο, σ. 141.
21. Στο ίδιο.
22. J. Derrida, *Μαθαίνοντας να ζεις εν τέλει*, μτφρ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, Αθήνα: Άγρα, 2006, σ. 27.
23. Στο ίδιο, σ. 55.
24. Στο ίδιο, σ. 61.
25. J. Derrida, *Η φωνή και το φαινόμενο*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Ολκός/Μικρή Άρκτος, 1997, σ. 88 (γαλλικά: *La voix et le phénomène*, Παρίσι: PUF, 1967, σσ. 60-61).